

*Автори статті висловлюють щире подяку голові Благодійного фонду
«Барський замок. Відродження»
Ігорю Лозінському за фінансування архівних послуг*

Ілля Литвинчук,
аспірант кафедри архітектури та реставрації
Національного університету «Львівська Політехніка»

Олег Рибчинський,
доктор архітектури, доцент,
професор кафедри архітектури та реставрації
Національного університету «Львівська Політехніка»

УРБАНІСТИЧНИЙ ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС МІСТА БАРА (РІВ) У XV–XVIII СТ. СПРОБА ГІПОТЕТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ НА ПІДСТАВІ НЕВІДОМОГО ПЛАНУ 1821 РОКУ

У статті автори вперше виокремлюють урбаністичний оборонний комплекс подільського міста як самостійний предмет дослідження на прикладі міста Бара (відомого у XV–XVI ст. як Рів). Піднімається питання гіпотетичного відтворення кожного з етапів розвитку міста в контексті його оборонних споруд. Вперше у науковий обіг залучається план 1821 р., який на сьогодні є найдавнішим детальним історичним планом Бара. Як результат роботи, авторами було виокремлено чотири етапи планувально-просторового розвитку. Авторі наголошують на гіпотетичності своїх висновків та важливості подальших археологічних досліджень для розробки заходів з музеєфікації залишків оборонного комплексу міста Бар.

Ключові слова: Бар, барбакан, Бона Сфорца, Поділля, міські фортифікації, замок.

Незважаючи на велику значимість міста Бара для історії Поділля та статус історичного міста, окремого дослідження комплексу міських та замкових оборонних споруд ще не проводилося, не зроблено навіть спроб гіпотетичної реконструкції окремих етапів його розвитку. На сьогоднішній момент існує лише єдина реконструкція Бара станом на XVII ст. та його фортифікацій авторства О. Пламеницької на підставі відомого плану Нуателя 1677 ст. (Матвіїшин 2004). У 2020 р. з ініціативи І. Литвинчука та за підтримкою благодійного фонду «Барський замок. Відродження» замовлено копію історичного плану Бара 1821 р. з фондів ВУА РДВІА (План города Бар с окрестностями 1821). Його вивчення має відкрити раніше невідомі сторінки історії міста. У розрізі пам'ятоохоронного аспекту релікти давніх оборонних споруд потребують заходів збереження та подальшої консервації та музеєфікації, що неможливо у мовах як чинного законодавства, так і чинного ІАОП Бару, який потребує коригувань.

Мета статті: змоделювати на підставі вивчення актових джерел, історичної картографії та натурних обстежень розвиток оборонного комплексу міста Бар (Рів) та відобразити його на гіпотетичних графічних реконструкціях.

Першим, хто намагався зібрати історичні свідчення по Бару був В. Марчинський (Marczyński 1820), який стисло подав основні відомі на момент публікації відомості про місто. Важливий аспект польської історії, пов'язаної з барською конфедерацією висвітлює Бежинський (Bierzyński 1875), а ще до нього – Северин Моравський (Morawski 1851). Поеднання історичних відомостей зі статистичними широко практикувалось такими дослідниками подільської старовини як Орловський (1863) та Яворовський (1875). Не оминули своєю увагою Бар польські дослідники Балінський та Ліпінський (Baliński, Lipiński 1845, s. 1033–1040). Д-р Антоні (Ролле) присвятив Бару цілий розділ своєї монографії (Rolle 1880). Завдяки збереженому і понині обмурованому замку бастіонного типу Бар відзначився також і в праці Сіцінського (1928), де подано перші натурні обстеження цього замку та обмірний план. Зауважимо, що раніше Сіцінський зробив цікавий нарис з історії барських сакральних споруд (1902). Цілих 2 томи 8-ї частини АЮЗР присвячено архівним документам, що стосуються міста Бар та барського староства, завдяки оприлюднених в них люстраціям, ревізіям, інвентарям ми маємо фактичний матеріал для реконструкції етапів розвитку міста.

Подана вище група джерел є стандартним для більшості відомих подільських міст. Також не можемо не згадати магістерську працю М. Грушевського (1894), присвяченого безпосередньо Барському староству. В них М. Грушевський побічно розглядає оборонний комплекс міста і здійснює спробу локалізувати замок (мурований, на його погляд) часів старостинства Гербурта.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

У 2007–2008 рр. барський замок став предметом дослідження археологів (Виногородська 2008; 2014), основними результатами яких окрім кераміки XVI ст. у штучному насипу платформи замку є залишки мурованих будівель невідомого призначення. Також під керівництвом Л. Виногородської вперше було здійснено інструментальний обмір замку, поданий на кресленнику до статті з нанесеними місцями розкопів (2008). На підставі цих результатів О. Пламеницька (2002; 2018; 2019) дійшла до висновку про попередні етапи мурованого барського замку, хоча ще до цього, у статті 2002 р., у неї вже сформувалася думка про мурований замок, обґрунтована власною вільною трактовкою ревізії 1552 р. В подальших публікаціях авторка обґрунтовує ідею Бара як ідеального міста, розпланованого за італійським зразком з ініціативи Бони Сфорци, чие оточення виступало джерелом проникнення ідей ренесансу на Поділля та робить Бар (заснований у 1538–1540) першим в Україні ідеальним містом серед інших відомих (Жовква, Броди, Станіславів, тощо).

В процесі роботи автори аналізували картографічний матеріал у зворотному хронологічному порядку з метою винайдення збережених по сьогодні реліктів історичних вулиць та оборонних споруд. Використовувалась звірка з сучасною підосною міста. Для порівняльного аналізу вперше був залучений план 1821 р. (рис. 1) який, не зважаючи на певну умовність та малий масштаб (М:250 саж. у дм), надає змогу чітко прив'язати бастионові укріплення Руського Бару, частково збережені по сьогодні та ідентифікувати давні вулиці. На цьому плані валові міські укріплення зображені напівкільцем, яке поєднує замок та річку і захищає місто з напільних північної та східної сторін. Саме таку схему подає Боплан на своїй карті і описує Ульріх фон Вердум (Сварник 1982), що дозволяє нам прийти до однозначного висновку, що саме такими укріплення були запланованими на початку. Натомість на плані Нуателя 1677 р. оборонний периметр Руського Міста з'єднує замок та греблю, що суперечить вищеназваним джерелам і дає підставу говорити про умовність цього плану та необхідність погоджувати його інтерпретацію з іншими джерелами. Крім хибного розташування бастионного поясу Руського міста, привабливе ще одна відмінність від реальної ситуації, а саме – відсутність півострова Польського Бару. Берегова лінія на заході на плані спокійна і не робить характерного закруту з південного боку, який є в натурі. На задньому плані, на протилежному березі ставу, однак, зображено пагорб Чемериського Бару, який, як зазначено в експлікації до плану, лежить в руїні. Пагорб змальовано з натури в перспективі, а його розташування відносно замку та сакральних споруд дозволяє нам приблизно встановити місце розташування художника, який замальовував місто. Точну звірку провести важко через сучасну міську забудову. Орієнтовно зйомка проводилася на куті вулиць Новоконнікова та Героїв Майдану. З цієї точки зору обрис півострова проектується в таку берегову лінію, яку зображено на плані 1677 р., хоча автор намагався її умоглядно вибудувати в проекції плану. З іншого боку, форма барського замку подано дуже близько до оригіналу. Таким чином, стає зрозумілим, що цей план був знятий в окомірний спосіб, а кількість точок для зйомки була мінімальною, що спричинило геометричні похибки. Найбільш точно та близько до натури зображена північна частина міста (біля замку) і сам замок. Деякі локації, що відображені водночас на планах 1677 та 1821 років співпадають, що дозволяє нам ідентифікувати місця значних сакральних споруд. Так були встановлені ділянки костелу (парафіяльного, згодом – монастирського ордену єзуїтів), кляштору домініканців, однієї з церков Руського Бару, єврейської дільниці з синагогою, брама Руського міста, що вела до Меджибожа.

З XVI ст. ми маємо лише письмові актові джерела з описами міста. Перелічимо їх у хронологічному порядку. Першими виступають привілеї 1540 р на обмежене магдебурзьке право для різних частин Бару (Польського, Руського та Черемиського), у яких відображаються також аспекти заснування міста на лівому березі р. Рову у 1538 році королевою Боною Сфорца. Далі йдуть описи з ревізій, люстрацій, інвентарів: ревізії староства 1552 та 1565, 1570 років (Архів Юго-Западної Росії 1893, с. 231), люстрація генерального кам'янецького староства 1570 р. (Мальченко 2001, с. 92–95), ревізія староства 1607 р. (Мальченко 2001, с. 92–95). Ревізія 1552 р. подає опис та розташування оборонних споруд Польського бару та замку, ревізія 1565 р. – вулиці в середмісті та кількість домівок, ревізія 1570 р. є найбільш скупою на опис міста і містить суто фіскальну інформацію. Нарешті, ревізія 1607 р., як можна судити з переказу О. Мальченка, знов привертає увагу замковим та міським укріпленням. Враховуючи проаналізований наявний картографічний матеріал, описи XVI ст. надають прекрасну можливість змоделювати історичний урбаністичний розвиток Бару в деталях.

1. Русько-литовський та ранній польський період. Місто Рів.

Самих відомостей про існування Рову в той час зберіглося небагато. Так, у 1435 р. воно згадується як «villa», а під 1452 р. вже згадується і замок (castellum). Вже наступного 1453 р. Рів згадується знов як місто. Доказом розташування Рову на правому березі однойменної річки є карта Гостальді 1562 р., і привілеї для Верхнього Бару 1540 р., де викладена його попередня історія (Архів Юго-Западної Росії... с. 92–106).

Втім, мало хто приділяв увагу урбаністичній структурі Барських Черемис. Для початку зауважимо, що існуюче їхнє планування збереглося як мінімум з кінця XVIII ст., що відображено на плані 1821 р. Саме воно і містить релікти давнішої планувальної структури міста Рову у XV ст. На початку XVII ст. Чемериський Бар

оточувався парканом з ровом та мав дві башти (можливо в них були брами). Архаїчна структура історичної частини Барських Черемис сягає романської містобудівної традиції (рис. 2), до якої тяжіє давньоруська чи русько-литовська урбаністика XV – I половини XVI ст., що і дає нам підставу вважати Чемериський Бар, заснований 1540 р. прямим містобудівним спадкоємцем давнього міста Рів.

II етап середина XVI ст. В пошуках «ідеального міста»

Місто Рів позначали на картах XVI ст. всі поважні картографи на одному рівні зі Львовом, Кам'янцем, Києвом та значущими містами сусідніх країн. Саме місто було важливим стратегічним прикордонним населеним пунктом. Після викупу міста Боною Сфорца воно відійшло в державну власність. Незважаючи на те, що королева Бона Сфорца не лише володіла Баром, а й активно займалася його розбудовою заселенням, в науковому обігу не існує документів про залучення військових інженерів чи архітекторів з Італії до розпланування та уфортифікування міста. Спроба довести те, що за часів Бони Сфорци було закладено містобудівну ідею, яка відображена на плані 1677 р. (у т. ч. з уфортифікуванням Руського міста) (Пламеницька 2019) не витримує критики через наявність вищезгаданих ревізій 1565 та 1570 років, де чітко окреслено, що Руське місто відіграє роль передмістя та не оточено укріпленнями. «Містом в паркані», тобто уфортифікованим середмістям вважається виключно Польський Бар. Результати натурних обстежень показують, що планування Руського міста є нерегулярним та містять сліди рогачок та давніх доріг, які трансформувалися у вулиці передмістя, чого не могло б бути в разі розпланування міста за єдиним містобудівним задумом архітектора за регулярним принципом. Передмістя розташовувалось, ймовірно, довкола дороги на Меджибіж (сучасні вулиці Героїв Майдану та Соборна). Таке розташування Руського міста цілком підтверджується ревізією 1565 р., про яке вказано, що це начебто передмістя, яке розташоване між Польським Баром та «місцем, де новий замок хочуть мурувати». Якщо припустити, що нове місце для замку було в районі існуючого бастіонного або поряд з ним, Руське місто якраз локалізується згідно опису ревізії. Виникає лише питання щодо локалізації первинного барського замку, збудованого за часи Бони Сфорца. У нашому розпорядженні є описи міста 1552 та 1565 років, про які вже було загадано вище. Співставляючи їх, ми приходимо до наступних результатів. Польське місто було великим уфортифікованим середмістям зі 103 будинками. Ревізія 1565 р. зазначає 103 будинки в місті, 34 на Жидівський вулиці, 24 на Костельній та 11 на Гродській, з чого виходить, що поза тими вулицями залишаються ще $(34+24+12)+x=103$; $x=33$ будинки. Для нас є зрозумілим, що вони розташовувались на ринковій площі. Знаючи приблизні метрологічні закономірності забудови українських ранньомодерних ринкових площ (ширина парцелі 6–9 м, відстань між будинками 1,5–2 м або впритул один до одного), ми вираховуємо приблизний периметр площі у червоних лініях, який мав сягати 200–300 м. Сюди можна ще додати території сакральних об'єктів, які виходили на ринок, точні розміри ділянок яких ми не знаємо. Після локалізації ринкової площі ми підходимо до ідентифікації вулиць середмістя: Жидівської, Костельної та Гродської. Самою довшою вулицею була Жидівська, яка відповідає теперішній вулиці Монастирській (південний фрагмент). Очевидно, що вона вела з ринку або брами до синагоги – осередку єврейської громади. У XVI–XVII ст. юдеї традиційно селилися окремо від представників інших релігійних громад переважно на околицях міста. Єврейська ділянка в Барі розташовувалась на південній околиці півострова – саме тут на плані 1677 р. від Жидівської вулиці до ринку вели ще дві коротші вулиці – Костельна, яка вела до фарного костелу, і Гродська, яка вела до ратуші. Ратуша теж зображена на плані 1678 р., крім того, навпроти неї розташовувалась вежа міських укріплень, яку ми теж ідентифікуємо у цій частині місті. Оборонний периметр середмістя складався з паркану, 5 веж та 1 брами, укріплень старостинського двору, оточував приринкові квартали та єврейську ділянку.

Розпочати опис оборонних споруд тодішнього Бару варто з замку, який гіпотетично ми розташували північніше теперішнього замку, де берегова лінія робить значний виступ у бік ставу. Саме з цієї точки, на нашу думку, було зручніше всього прокласти міст на протилежний берег, про який згадується у привілеї 1540 р. та ревізії 1552 р. У замку було 5 веж і в останній вежі були великі ворота до мосту через ріку. Перші дві вежі були орієнтовані в напільний бік (північний), третя вежа вже була навпроти міста. У четвертій були малі ворота до міста. Також між 3 і 4 та 4 і 5 вежами були службові приміщення. В цілому стан замку був незадовільний – вежі відходили від стін. Подібні дефекти були характерними для дерев'яних замків XV–XVI ст. – те саме зустрічаємо в люстраціях Вінницького, Брацлавського та Черкаського замків. Привілей 1540 р. зазначає, що замок вже тоді (тобто з самого початку) був зле збудований. Очевидно, що він був малий і наскоро збудований для скорішого заселення новозаснованого міста і потребував реконструкції. Щодо самого міста, то його оборонні споруди за ревізією такі: у першій вежі були ворота до замку, далі йшла споруда або, точніше, комплекс споруд, який ми трактуємо як старостівський оборонний двір, далі з напільної (північної) сторони була старостівська вежа, яку будував староста Претвич своїм коштом. Укріплення старостівського двору скоріш за все сполучались з цими баштами, але також були в незадовільному стані. Двір був орієнтований однією зі сторін на став, а іншою на замок. Третя вежа була названа «Згнилою хвірткою». Найбільш цікавою виглядає

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

опис четвертої вежі, в якій була Меджибіжська брама коштовної роботи, «кругло, а не у вигляді прямокутника збудована». За нашим припущенням, йдеться про мурований барбакан, який був у Польському Барі та мав неординарне архітектурне оздоблення. Гіпотеза про барбакан підтверджується відсутністю в сучасній топографії міста рогачок доріг, які маркують сталі місця брам. До барбакану заїзд мав бути вздовж міських укріплень. Ймовірно також, що він зберігався ще довгий час і був зображений на плані 1677 р. у вигляді наріжного ронделю укріплень Польського Бару. П'ята вежа, яка нами вже згадувалась, розташовувалась навпроти ставу та ратуші, а також контролювала міський рів. Нарешті, шоста вежа розташовувалась навпроти Черемиського міста, тобто в західному пряслі міських укріплень. Всі вежі були двоярусними, пристосовані для оборони. Подана нами гіпотетична реконструкція, зазвичай, потребує перевірки археологічними дослідженнями, але не суперечить опрацьованим описам, історичній картографії та логіці розвитку міста.

III етап. Міфічний мурований замок Гербуртів

Третій етап, який тривав, ймовірно, до будівництва збереженого нині бастіонового замку, є продовженням попереднього. Передусім, він відзначився будівництвом нового замку. У науково-популярній та краєзнавчій літературі, починаючи з кінця XIX ст., утвердився стійкий міф про будівництво мурованого замку братами Гербуртами, які зайняли місце барського старости після Претвича та смерті Бони Сфорца. Це твердження висловив Грушевський у своїх нарисах історії барського староства, не подаючи посилання на першоджерело. У ревізії 1565 р. прив'язка розташування Руського бара здійснена до «місця, де новий мурований замок будувати хочуть». Цікаво, що в ревізії 1570 р. такої прив'язки вже нема, хоча новий замок вже був, бо як доповідає люстрація Кам'янецького староства того ж року, рів довкола замку тоді ще не був закінчений. Ревізія 1607 р. (Мальченко 2001) описує замок як валово-рововий з дерев'яним парканом на валах. Важко припустити, щоб мурований замок змінили на земляний – приклади замків у Меджибожі, Жванці, Сатанові, Скалі та інших подільських містах показують функціонування мурованих замків навіть в ті часи, коли розвиток артилерії зробив їх фактично непридатними до сучасної оборони. Важко пояснити також відсутність згадки навіть залишків такого мурованого замку в пізніших наративних джерелах. Таким чином, новий замок, збудований під час старостування Гербуртів вже був облаштований відповідно до тогочасних вимог військової техніки. Місце розташування цього замку потребує уточнення, навряд чи можна спиратись на ревізію 1565 р., яка фіксує лише декларацію щодо побудови замку, а не існуючий стан. Звертаємо увагу на ревізію 1607 р., де вперше (серед відомих документів) зустрічається згадка щодо укріплень Руського бару, яке складалося з 5 башт чи веж (напевно, що разом з Меджибізькою брамою). Щодо укріплень Польського Бару, зазначено, що його укріплення мають 4 вежі, хоча за описом 1552 р. їх було 6, разом з Меджибізькою брамою-барбаканом. Навіть будівництво довкола Руського міста укріплень не пояснює зменшення оборонних споруд середмістя та, відповідно, зменшення його обороноздатності. Поясненням може виступати саме будівництво нового замку у 1570 р. та вбудова його в міські фортифікації Польського Бару. Маючи розташування старостівського двору та інформацію про дві вежі, що примикали до нього, робимо висновки про перебудову цього оборонного двору в замок, який додатково захищав місто з північної напільної сторони. Від цього замку за ревізією також була дорога до мосту та одна брама. Можемо припустити існування хвіртки в місто. Двір старости таким чином переносився до замку. Також в місті з'являються нові сакральні об'єкти – кляштори домініканців та кармелітів, пізніше, у 1614 р. до міста прибудуть єзуїти які візьмуть під опіку фарний костел.

IV етап. Модернізація оборонного комплексу у I половині – середині XVII ст.

Черговий етап, який приніс у Бар елементи прогресивної на той момент західноєвропейської фортифікації відбувся під час старостування в Барі Станіслава Конєцпольського, на службі в якого був відомий французький інженер Боплан. За проектами Боплана в Україні були уфортифіковані Кодаки, Новий Конєцполь (Саврань), Новоград (Верхівка). Натомість, сам Боплан у своїх спогадах про перебування в Барі нічого не говорить про збудований ним там замок, що робить його авторство недоведеним фактом. Про те, що оборонний комплекс міста було ретельно вдосконалене, свідчить план 1677 р. та Спеціальна карта Боплана 1650 р. Нашу увагу привертає т. зв. «ретраншемент» (за експлікацією плану 1677 р.), тобто укріплення Польського Бару, які склалися з двох відтинків земляного валу з ровом з парканом нагорі та двох брам – по одній на кожному відтинку. Укріплення поєднували південний берег ставу та новий бастіонний замок, їхній кут був озброєний мурованим ронделем. Цікавим є те, що ці укріплення не згадує ані Ульріх фон Вердум (пише лише про дві частини міста та укріплення Руського Бару на півночі та сході), ані сам Боплан не позначає їх на карті, хоча топографія місцевості, незважаючи на замалий масштаб, зображена дуже точно, показано навіть півострів Руського Бару, якого нема на більш детальному плані 1677 р. Припускаємо, що з'явилися вони в проміжку між 1671 (часом перебування в Барі Ульріха фон Вердума) та 1677 р. (складанням плану) і були пов'язані із занепадом міста, коли боронити периметр спустошеного Руського міста не було потреби чи можливості. Круглий рондель у цьому випадку є нічим іншим як залишком барбакану, зруйнованого з іншими спорудами

під час воєн середини XVII ст. і вбудованим у нову систему укріплень. Проте, ця гіпотеза потребує подальшої перевірки, у тому числі археологічними методами.

У забудові міста і по сьогоднішній день забережні релікти укріплень Руського Бару: так вулиця Руський Вал огинає конкур міських bastionових фортифікації, частково збережені вали bastionів (район вул. Підвальної). Оборонний пояс Руського міста прослідковується на нововиявленому нами плані 1825 р., його обрис повністю корелюється і з сучасною топографією міста. У XVIII ст. ці укріплення вже були занедбаними. Ось що пише Юст Юль, датський посланець в Росії у 1711 р.: «Бар – велике місто, що широко розкинулося, але (частково) сплюндроване та спустошене. У ньому до сих пір є багато кам'яних церков та будинків, які, тем не менш, руйнуються. Заселені вони переважно євреями. У колишні дні (Бар) був доброю, сильною фортецею; (тепер від його стін) зберіглася одна основа. (У місті) збереглася, проте невелика цитадель з невисокими, хоч і товстими кам'яними стінами, забезпечена 70 польськими драгунами...». Подальші події не сприяли відродженню міста. Під час війни конфедератів з російсько-польським королівським військом, перші не витримали штурму, який тривав всього 15 хвилин. Очевидно, що міські укріплення Руського бару за часи майже столітнього занепаду остаточно втратили обороноздатність. Далі Бар пережив російсько-турецькі війни, Коліївщину, а у 1789 р. було скасовано Барське староство, ще через кілька років Річ Посполита припинила своє існування. Так закінчилася історія одного з найпотужніших урбаністичних оборонних комплексів на Поділлі – другого, як прийнято вважати, після Кам'янця.

Спроба нового прочитання урбаністичної історії Бара дозволила виявити раніше невідомі особливості його оборонного комплексу, який складався з міських укріплень Польського та Руського міст та замку. Уфортифікований Чемериський Бар можна вважати теж однією зі складових цього комплексу. На даний момент попередньо з'ясовано наступне. Польський Бар був заснований за часи володіння Бони Сфорца, розпланований та укріплений місцевим старостою Стажеховським за традиційною на той час для Польщі та її східних околиць готичною традицією. Місце розташування замку потребує уточнення, також як і місця веж та брам середмістя. Перспективними видаються дослідження підземних залишків мурованого барбакану, який у випадку знайдення його решток поєднує Бар з Варшавою, Краковом, Львовом та Кам'янцем, демонструє безперервний культурний зв'язок єдиного європейського культурного простору з центрів до периферії.

Зруйновано міф про мурований замок у Барі. Земляний замок Гербуртів 1570 р. був значно краще пристосований до актуальних військових потреб, ніж муровані стіново-баштові приватновласницькі замки того часу (у Жванці, Сатанові тощо), які створювали більше візуальний ефект на ймовірного неприятеля, що свідчить про розуміння польської корони необхідності боронити південно-східні кордони задля приваблення нових колоністів.

Гіпотетично реконструйовано етапи розвитку урбаністичного оборонного комплексу, які, натомість, потребують перевірки шляхом археологічних досліджень та залучення в науковий обіг нових актових та картографічних матеріалів.

Література

- Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, 1893, 8 (1), Киев: типография императорского университета св. Владимира В. І. Завадзкого.
- Виноградська, Л. І. 2008. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці. У: *Бар. Барська земля – кризь призму століть*. Бар, с. 434–439.
- Виноградська, Л. І. 2014. Археологічні дослідження Барської фортеці. В.: Дмитрієнко, М. Ф. та інш. (ред). *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.»*. Київ; Бар, с. 329–336.
- Грушевский, М. С. 1892. Барская околичная шляхта до к. 18 в.: этнографический очерк. *Киевская старина*, 2, с. 260–277.
- Грушевський, М. С. 1894. *Барское староство: исторический очерк*. Киев.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.)*. Київ.
- Матвіїшин, Я. 2004. Живописні плани трьох українських замків-фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирини) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції. У: Дашкевич, Я. та ін. (ред). *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць*. Львів; Київ; Нью-Йорк, с. 195–200.
- Орловский, М. Я. 1863. Историческое описание заштатного г. Бара Могилёвского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*, 18, с. 722–730.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

- Пламєницька, О. 2019. Бар – «città ideale» Східного Поділля (до питання стадіального розвитку міст-фортець). У: Бевз, М., Гардзінські (ред.). *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scholarly articles*, т. Chelm-Lviv.
- План города Бар с окрестностями. 1825. РДВІА, ф. 846, оп. 16 спр. 19767.
- Сварник, І. 1983. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське... *Жовтень*, 467, с. 84–100.
- Сецинский, Е. И., 1902. Храмы города Бара Могилёвского уезда: исторический очерк. *Подольские епархиальные ведомости*, 47, с. 1067–1077; 48, с. 1122–1132; 49, с. 1145–1161; 50, с. 1189–1197; 51, с. 1219–1225.
- Сіцінський, Ю. Й. 1928. *Оборонні замки західного Поділля: історично-археологічні нариси*. Київ: Українська академія наук.
- Яворовский, Н. И. 1875. Историко-статистическое описание заштатного г. Бара и заштатного Барского свято-Покровского монастыря. *Подольские епархиальные ведомости*, 12, с. 356–369; 13, с. 381–400; 16, с. 473–484; 17, с. 502–512; 18, с. 533–540.
- Baliński, M., Lipiński, T. 1845. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Т. II. Warszawa.
- Bierzyński, B. 1875. *Przyczynek do konfederacji barskiej 1768–1771*. Poznań.
- Morawski, S. 1851. *Materiały do konfederacji barskiej r. 1767–1768 z rękopisów*. Lwow.
- Rolle, A. J. 1880. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*. Warszawa: Gebeithner i Wolff.

Перелік скорочень:

РДВІА – Російський державний військовий архів, м. Москва РФ.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.

In this article, the authors for the first distinguish the urban defense complex of the Podolian town as an independent subject of research. As an example the town of Bar was chosen (it was known in the 15–16th centuries as Riv). The question was raised about hypothetical reproduction of each of the stages of urban development and the complex of its fortifications. For the first time authors publish a plan from the military-scientific archive of the RDVIA dated by 1821 year. It was put into scientific circulation and for today it is the oldest detailed historical plan of Bar of all known. The studies of this plan and its verification with a current topographic situation gave opportunity to identify the remnants of the authentic planning structure of the town. The next step was to link the fortifications of the town and castle from the descriptions of the audits to the discovered relics of ancient planning. Additionally, the plan of Bar in 1677, which was published in 2004, was actively used in this work. As a result of the work, the authors singled out four stages of planning and spatial development. The first stage dates back to the 15th century, when Bar was known as Riv and was located on the territory of the modern village of Chemerysy-Barski. The next stage is mid. 16th century was associated with the development of the city on the opposite bank during his reign of Bona Sforza. During this period, the city had a wooden castle and fortifications of the middletown. In the third stage a wooden-earthen castle is being built in a new place. The authors make the assumption that it was built into the system of urban fortifications. At this time, the defense complex of Bar is strengthened by the fortifications of the suburb Rus'ki Bar. In the fourth stage, the formation of which is reflected in the plan of 1677, the defense complex was consisted of a bastion castle and bastions of Rus'ki Bar, as well as additional fortification of the city center with a brick round tower and wooden-earthen curtains. An interesting hypothesis is the presence of a stone barbican in Bar, which the authors studied in the revision of Bar in 1552. The authors emphasize on the hypothetical nature of their findings and underline the importance of further archaeological research to develop measures for museification and the emergence of the remains of the Bar defense complex.

Key words: Bar, barbican, Bona Sforza, Podillya, city fortifications, castle.

СЕКЦІЯ 3

Рис. 1. Фрагмент плану м. Бар з околицями, 1821 р.

Рис. 2. Місто Рів у I половині XVI ст.: 1) р. Рів у первісному руслі; 2) укріплене середмістя; 3) ймовірне розташування замку; 4) дорога на Кам'янець.

Рис. 3. Бар часів Бони Сфорца.

Рис. 4. Бар у середині XVI – на початку XVII ст.:
 1) руїни замку Бони Сфорца;
 2) новий дерев'яно-земляний старостинський замок;
 3) ринок;
 4) костел єзуїтів;
 5) кляштор домініканців;
 6) кляштор кармелітів;
 7) ратуша;
 8) православна церква;
 9) вулиця Жидівська;
 10) синагога;
 11) вул. Костельна;
 12) вул. Гродська;
 13) барбакан з Меджибізькою брамою;
 14) передмістя «Руський Бар».

Бар у середині XVI – на початку XVII ст.
 Перспектива.
 Малюнок Н. Рязанової за реконструкцією І. Литвинчука.

Рис. 5. Місто Бар у II половині XVII ст.:
 1) бастіонний замок; 2) ринкова площа;
 3) руїни кляштора єзуїтів; 4) руїни кляштора домініканців;
 5) руїни кляштора кармелітів; 6) ратуша;
 7) руїни православної церкви; 8) руїни синагоги;
 9) укралення Польського Бару.